

SPINDLES WITH DISK-LIKE ORIFICES FROM THE SCYTHIAN SITES

Among the compound spindles of Greek type a small group with disk-like caps is distinguished. Review of ornamentation allows the authors to conclude that it was not the craftsman, but the owner of an object who decorated disk-like orifices. Based on archaeological data it is concluded that the length of the ivory spindles of Greek type was 20—28.5 cm. However, more often in use were spindles of 18—23.5 cm long. The quality of material and design of the details confirms that such spindles were used by women of various social statuses in Scythian society. At the same time, the ethnographic parallels and find of an ivory composed spindle in the man's grave of Soboleva Mohyla testify that these spindles were not only of practical, but also of sacral purpose.

Т.О. Рудич

РОЛЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I — ПОЧАТКУ II тис. н. е.

Статтю присвячено з'ясуванню можливості існування генетичних зв'язків населення черняхівської культури з етнічними групами України доби середньовіччя (насамперед слов'янами).

Черняхівська культура припинила своє існування у V ст. н. е. Історичні долі її носіїв склалися по-різному: готські племена, частина союзних їм аланських племен та пізні скіфи відійшли на захід (Магомедов 2001), частина населення культури лісостепової зони, що, на думку археологів, складалася переважно зі слов'ян, лишилася на місцях та взяла участь у формуванні низки культур, які пов'язують з етногенезом слов'ян.

Вирішення більшості питань етнокультурного розвитку вимагає комплексного дослідження із залученням різних джерел — археологічних, історичних, етнографічних та антропологічних, кожне з яких має свої переваги. На жаль, антропология має у своєму розпорядженні меншу джерелознавчу базу, ніж археологія. Оскільки у багатьох культур I тис. н. е. побутовували звичай кремації, матеріалів для краніології не залишилося. Так, перші давньоруські серії датуються лише X—XIII ст., тобто кілька століть не представлені антропологічним матеріалом. Ці століття за археологічними та історичними даними характеризуються значними міграціями, що охопили територію, де раніше побутовувала черняхівська культура, а також сусідні регіони, що ускладнює ситуацію. Зважаючи на те, що у післячерняхівську добу археологічно зафіксовано переміщення масивів населення, можна припустити, що групи, які могли бути генетично пов'язані з черняхівською культурою, не обов'язково лишалися проживати на тих самих місцях,

де їх предки локалізувалися в черняхівську добу. Це змушує нас не обмежуватися порівнянням черняхівських і давньоруських матеріалів виключно за регіонами, а розширити коло слов'янських серій, що залучалися для порівняльного аналізу.

У X—XIII ст. слов'яни проживали на великих територіях, де раніше мешкали й інші етнічні групи. Т.І. Алексеева, автор найповнішої збірки краніологічних даних, запропонувала схему поділу східних слов'ян на краніологічні типи (Алексеева 1973; 1999).

Східні слов'яни. Чоловіки. Для диференціації серій Т.І. Алексеева використала черепний показник та діаметр вилиць. Це дало змогу виділити в межах поширення східних слов'ян 7 антропологічних типів (табл. 1). У подальшому дослідниця додала до диференційних ознак кут кісток носа та його ширину і виділила два комплекси ознак:

1) з ослабленням кута носа пов'язана тенденція до мезокранії, менші розміри поздовжнього та поперечного діаметрів черепа, вузьке обличчя, більший зигомаксиллярний кут, ширший ніс.

2) з сильно виступаючим носом пов'язана схильність до доліхокранії, більші розміри черепної коробки, ширше обличчя, менший зигомаксиллярний кут, вужчий ніс.

Відсоткове співвідношення цих комбінацій змінюється залежно від географічної локалізації східнослов'янських груп: у напрямку на схід збільшується відсоток першої комбінації, у напрямку на захід — другої. Такий географічний

зв'язок дав змогу Т.І. Алексєєвій дійти висновку щодо наявності у найсхідніших групах слов'ян (в'ятичів, кривичів ярославських, костромських та володимирських) рис, типових для фінно-угорського (давньомордовського) населення Волго-Окського межиріччя. Таким чином, на думку дослідниці, мезодоліхокранний вузьколиций тип із широким та слабо виступаючим носом, що займає східну частину зони слов'янського розселення, сформувався на фінському субстраті.

Доліхокранний відносно широколиций із сильно виступаючим носом комплекс характерний для волинян, полоцьких кривичів, а його мезокранний варіант — для тиверців та древлян Х—ХІІІ ст., займаючи західну частину зони розселення східних слов'ян. Східну комбінацію ознак Т.І. Алексєєва знаходить у балтських групах латгалів, земгалів, жемайтів.

Із загальної схеми поширення морфологічних комплексів східних слов'ян випадають полянські території: збільшення черепного показника не поєднується у них зі зменшенням кута кісток носа. Їх провідний тип характеризується мезокефалією у поєднанні з середньою шириною обличчя та середньошироким сильно виступаючим носом. Т.І. Алексєєва (Алексєєва 1973; 1999) відзначала подібність черепів полянських серій із частиною черняхівців (Придніпров'я), а останніх —

зі скіфами. Це дало їй змогу пояснити відмінності полян від інших слов'янських серій участю іранців у формуванні їх морфологічного типу.

Для порівняння черняхівського та східнослов'янського населення для диференціації черняхівців нами використано ознаки, що так добре розділили слов'ян — черепний показник, діаметр вилиць, кут та ширина носа. Результати систематизації за такою схемою засвідчують, що на території поширення черняхівської культури України спостерігали інші комбінації ознак та їх географічну локалізацію (табл. 2).

Черняхівська культура. Чоловіки. Доліхокранні вузьколиці чоловічі групи черняхівців, які мають слабше виступаючий та вужчий ніс, концентрувалися в найбільш західних районах побутування культури — Західній Україні (табл. 3) та Молдові (Великанова 1975). Така комбінація ознак не характерна для східнослов'янських груп доби середньовіччя не лише західноукраїнської, але й інших східнослов'янських територій. Певною доліхокранією та вузьколицістю серед східнослов'янських груп відзначалися лише в'ятичі, але з іншими пропорціями обличчя. У давньоруську добу на території України до вузьколицих форм належали лише люди, поховані у могильнику Шеставиця, але з іншими пропорціями обличчя та його деталей. До того

Таблиця 1. Краніологічні типи, виділені на основі збірних чоловічих серій східних слов'ян (за Т. Алексєєвою 1999)

Ознаки	Доліхокранні			Мезокранні			Суббрахікранія
	Широколиці (відносно)	Середньолиці	Вузьколиці	Широколиці (відносно)	Середньолиці	Вузьколиці	Середня ширина обличчя
8 : 1	73—74	71—73	74	75	74—76	74—77	77
45	134—136	130—133	129	135	130—132	129—130	132
75.1	31—32	27—30	27	30	27—29	23—26	31
54 : 55	49—51	50—51	51	50	50—52	51—52	50
Племена	Волиняни, полоцькі кривичі	Кривичі смоленські, дреговичі, радимичі, сіверяни	В'ятичі	Тиверці, древляни	Поляни кийвські, чернігівські, переяславські	Кривичі ярославські, костромські, володимирські	Словене новгородські

Таблиця 2. Краніологічні типи, виділені на основі збірних чоловічих серій черняхівської культури

Ознаки	Доліхокранні		Мезокранні
	Вузьколиці	Вузьколиці з тенденцією до середньої ширини обличчя	Середня ширина обличчя
8 : 1. Черепний показник	74,6—74,9	73,3—74,2	75,4—75,8
45. Ширина вилиць	126,7—129,3	130—131,4	131—131,3
75.1. Кут носових кісток	25,6—26,9	25—36	28,3—37,5
54 : 55. Носовий	48,5—48,8	45—48,8	48,7—49,6
Збірні групи регіонів	Західна Україна, Молдова	Центральна Україна, Нижнє Подніпров'я,	Лівобережжя, Південнобузьке-Тилігульське Буджак межиріччя

ж серія із Шестаивиці виявляє статистичну та морфологічну подібність до матеріалів із могильників вікінгів, а не слов'ян.

Доліхокранний вузьколиций з тенденцією до середньої ширини обличчя тип представляє черняхівське населення Центральної України (табл. 3). У добу середньовіччя такий комплекс не був характерним для мешканців цієї території.

Мезокранні з ширшим (середньошироким) обличчям форми черняхівців найхарактерніші для східних та південних районів України (табл. 4). Цей морфокомплекс черняхівців має паралелі у пізньоскіфських групах. У X—XIII ст. мезо-

кранний середньолиций морфологічний тип репрезентував частину давньоруського населення Лівобережжя України (поляни переяславські). Проте мезокранна з середньошироким обличчям комбінація ознак у черняхівців поєднується з меншими розмірами черепної коробки, іншими пропорціями обличчя та його деталей, аніж у найсхідніших груп слов'ян.

Отже, морфологічні комплекси ознак та географічні закономірності їх поширення в черняхівському та східнослов'янському масивах не збігаються. Якщо в чоловічих групах черняхівської культури найвужче обличчя характерне для

Таблиця 3. Середні значення розмірів та показників черепів із черняхівських могильників України

Ознаки	Західна Україна				Центральна Україна			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	19	187,5	26	177,5	80	186,6	73	177,9
8. Поперечний діаметр	20	139,1	28	136,1	79	136,8	73	135,0
17. Висотний діаметр (ba-b)	16	138,6	22	130,2	66	137,0	51	130,4
20. Висотний діаметр (po-br)	19	115,0	26	110,8	61	115,5	57	111,4
5. Довжина основи черепа	16	102,1	22	94,0	58	103,7	51	97,0
9. Найменша ширина лоба	17	94,2	29	95,5	79	95,4	67	93,2
10. Найбільша ширина лоба	16	120,0	27	117,4	58	118,9	51	115,3
11. Ширина основи черепа	20	119,5	26	119,3	60	122,4	58	118,7
12. Ширина потилиці	20	110,9	27	106,6	60	109,4	55	109,1
40. Довжина основи обличчя	13	94,6	16	91,7	35	99,3	36	92,2
43. Верхня ширина обличчя	18	101,9	27	101,7	59	103,6	49	100,1
45. Ширина вилиць	14	126,7	16	125,9	60	130,0	45	124,1
46. Середня ширина обличчя	15	90,4	15	90,7	47	95,4	36	91,4
48. Верхня висота обличчя	15	68,1	19	63,9	65	69,7	55	66,5
47. Повна висота обличчя	7	108,0	7	108,0	41	114,6	33	108,7
55. Висота носа	14	50,5	19	48,1	65	51,1	54	48,7
54. Ширина носа	17	23,5	21	24,6	66	24,9	53	23,5
51. Ширина орбіти	15	41,5	21	40,5	63	41,3	53	40,2
52. Висота орбіти	16	32,4	22	32,0	66	32,7	54	32,6
77. Назомалярний кут	16	138,4	24	141,1	55	136,3	44	138,6
Zm. Зигомаксиллярний кут	14	124,7	16	128,6	46	125,5	32	125,8
SC. Симотична ширина	13	8,8	17	9,1	50	9,0	38	8,7
SS. Симотична висота	12	4,3	16	3,9	50	4,3	38	4,1
32. Кут лоба	13	86,6	12	87,1	53	84,3	41	86,2
72. Загальний кут обличчя	12	84,1	13	85,9	53	85,1	38	85,2
75.1. Кут носових кісток	10	25,6	10	25,6	40	29,0	26	25,8
8 : 1. Черепний	18	74,6	26	76,9	79	73,3	70	76,1
48 : 45. Верхньолицевий	13	53,8	13	51,0	58	53,7	44	53,7
52 : 51. Орбітний	15	78,1	21	79,1	63	79,8	50	81,2
54 : 55. Носовий	15	48,5	19	51,3	64	48,8	50	48,9
SS:SC. Симотичний	11	48,7	16	42,3	50	48,8	37	46,7
DS:DC. Дакріальний	7	61,9	10	54,7	28	53,2	21	54,0
Матеріали могильників	Чернелів-Руський, Романове Село, Романківці, Петриківці, Чистилів, Біла				В. Бугаївка, Дідовщина, Дерев'яна, Журівка, Косанове, Курники, Маслове, Ромашки, Черкаси, Черняхів			

західного регіону України, то в добу Київської Русі для західного регіону розселення східних слов'ян були характерні найбільш широколиці форми (волинські, древлянські, тиверські території, полоцькі кривичі та західнослов'янська група мазовшан). На східному кордоні черняхівського масиву були поширені мезокранні, але більш широколиці (у черняхівському масштабі) групи, у той час як у східних слов'ян у східній зоні концентрувалися найбільш вузьколиці форми в поєднанні з доліхокранією (сіверяни, в'ятичі, частина кривичів).

До цього часу порівнювалися лише чоловічі групи. Проте для більш чіткого з'ясування антропологічної ситуації до порівняльного аналізу

слід залучити жіночі серії. Чоловічі групи вважаються більш мобільними, вони є кращим матеріалом для вивчення міграційних процесів, а жіночі — ліпше характеризують морфологічний тип субстратного населення території.

Морфологічні комплекси в жіночих групах та їх локалізація у межах як черняхівського, так і східнослов'янського масивів відрізняються від чоловічих. За основу класифікації жіночих серій (за аналогією з чоловічими) нами було взято черепний показник та ширину вилиць, що дало змогу згрупувати серії таким чином (табл. 5).

Східні слов'яни. Жінки. Як і слід було очікувати, жіночий слов'янський масив виявився менш строкатим, ніж чоловічий. Доліхокранний

Таблиця 4. Розміри та показники черепів із могильників черняхівської культури Лівобережної України та Причорномор'я

Показник	Лівобережжя				Буджак				Південнобузько-Тилігульське межиріччя			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M
1.	22	184,2	15	179,3	22	184,4	19	178,6	8	184,6	18	175,7
8.	22	139,0	14	134,9	21	136,7	20	137,7	8	139,0	18	135,1
17.	15	137,1	9	131,2	15	136,9	12	132,8	6	135,8	10	129,0
20.	17	116,5	12	111,8	20	113,4	19	118,6	7	113,6	13	110,6
5.	16	104,4	9	99,2	13	104,6	10	116,7	5	99,4	8	97,1
9.	22	95,0	14	93,3	22	95,5	18	93,9	8	94,3	18	94,3
10.	21	119,4	13	114,8	19	117,0	16	116,7	7	118,7	14	117,4
11.	15	122,9	11	117,9	19	123,3	16	121,9	6	125,8	14	117,4
12.	19	108,8	12	106,7	22	107,4	20	106,1	7	109,6	11	107,9
40.	8	100,8	6	93,5	7	94,3	3	94,3	4	94,5	8	92,8
43.	17	104,2	11	98,7	19	104,0	12	99,8	8	103,3	15	101,0
45.	10	131,3	8	122,6	12	131,4	10	126,3	6	131,0	12	121,9
46.	11	94,2	8	90,5	8	95,3	6	93,2	2	90,5	12	92,1
48.	15	69,4	12	64,5	11	70,2	8	64,5	7	71,7	12	66,5
47.	5	113,8	6	105,9	7	113,4	1	114,0	4	116,3	10	106,4
55.	16	51,2	11	47,6	14	50,4	8	46,9	6	51,1	10	49,5
54.	15	23,9	13	22,5	12	23,5	8	22,4	8	25,2	12	24,3
51.	17	41,1	12	39,5	16	41,2	7	39,6	6	40,5	13	39,5
52.	15	31,9	11	32,1	15	33,0	10	31,1	6	32,5	15	32,2
77.	15	137,1	7	137,4	16	137,6	11	140,3	7	135,7	14	136,9
Zm.	10	126,8	7	128,6	7	126,9	3	127,0	5	124,8	13	126,8
SC.	15	9,1	7	8,6	7	8,6	2	11,5	4	9,8	10	10,6
SS.	15	4,5	7	3,8	7	3,9	2	3,5	3	6,5	10	4,2
32.	13	83,9	9	86,9	6	82,0	3	85,0	5	80,8	10	85,8
72.	11	84,1	9	83,0	5	85,8	2	84,5	4	84,8	9	25,7
75.1	7	28,3	7	25,3	3	25,0	1	25,0	2	37,5	7	25,7
8:1.	22	75,8	13	75,5	21	74,2	19	77,4	8	75,4	18	76,9
48:45.	9	52,9	7	53,7	8	53,5	6	51,4	6	55,2	11	53,9
52:51.	14	78,0	11	80,9	15	79,5	7	77,8	6	80,5	13	81,9
54:55.	10	48,7	10	47,2	10	45,0	6	51,2	6	49,6	10	49,4
SS:SC.	14	50,5	7	45,9	7	44,6	2	30,7	4	59,2	10	40,6
DS:DC.	8	58,3	5	54,7	4	51,8	1	66,6	—	—	3	55,5
Матеріали могильників	Боромля, Сад, Успенка, Лохвиця, Кантемирівка, Соснова						Нагорне, Холмське, Вікторівка, Городок, Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Коблеве, Ранжеве					

у поєднанні з середньошироким обличчям та сильно або середньовиступаючим носом комплекс був характерний для серій дреговичів, радимичів, в'ятичів, сіверян, полян чернігівських, тобто він займав територію, що тягнеться смугою уздовж північного кордону України. Найближчі паралелі знаходимо у групах балтів II—XIII ст. (прусів, селів, земгалів та жемайтів). Перелічені слов'янські серії відрізняються від балтських хіба що ширшим носом (дреговичі та радимичі).

Мезокранний відносно широколиций з середньошироким та середньовиступаючим носом морфотип характерний для древлян-волинян, тиверців, населення Галицької землі (хорватів), полян переяславських. Мезокранні широколиці (чи відносно широколиці) форми типові для більшості жіночих серій різних слов'янських територій. На заході це серії хорваток (південних), моравок та вісянок (з дещо вужчим носом), лужичанок та богемок (з ширшим носом). На сході мезокранний з тенденцією до широколицесті, з широким слабо- та середньовиступаючим носом тип був характерним також для кривичів смоленських, ярославських, костромських та володимирських, але ширина обличчя та дещо слабше виступаючий ніс зближують ці кривичькі серії з фінно-угорським населенням.

На загальному тлі відносно широколицих та широколицих жіночих груп дещо виділяється територія, яку займали поляни київські. Для них

були характерні мезокранія із середньошироким обличчям, середньошироким носом, який виступає помірно та сильно. Близьким комплексом з-поміж слов'янських груп характеризуються помор'янки, полянки польські та частина словачок.

Черняхівська культура. Жінки. Морфологічні типи жінок та їх локалізація у черняхівську добу досить істотно відрізняється від давньоруського матеріалу. Окремі типові для черняхівок комплекси взагалі не трапляються на нашій території у більш пізній час (табл. 6). Це насамперед стосується вузьколицих груп. Долі-хокранні вузьколиці та вузьконосі форми характеризують черняхівське жіноче населення Нижнього Придніпров'я. Мезокранні з вузьким обличчям та середньошироким носом черепа, що репрезентують жіноче населення черняхівської культури Молдови (Великанова 1975) та Буго-Тилігульського межиріччя (табл. 4), також не характерні для східнослов'янських територій. Для слов'янських груп середньовіччя типова більша ширина обличчя. Мезокранні відносно широколиці з середньошироким носом форми репрезентують черняхівських жінок із території Буджака, але з дещо вужчим носом (табл. 4) та Західної України, але з ширшим носом (табл. 3). У добу середньовіччя близький морфологічний комплекс мали мешканки Галицької землі, хорватки, моравки та вісянки, а з дещо ширшим носом — значна кількість східнослов'янських груп: древлянки-волинянки, тиверські жінки,

Таблиця 5. Краніологічні типи, виділені на основі східнослов'янських жіночих збірних серій

Ознаки	Доліхокранні		Мезокранні	
	Середня ширина обличчя		Середня ширина обличчя	Широколиці або відносно широколиці
8 : 1. Черепний показчик	73,9—74,7		76,1	75,8—77,7
45. Ширина вилиць	122,2—125,7		124,1	126,3—128,3
75.1. Кут носових кісток	20,3—26		25,8	21,3—23,7
54 : 55. Носовий показчик	50,5—52		46,7	47,9—52,9
Племена	Дреговичі, радимичі, в'ятичі, поляни чернігівські, сіверяни		Поляни київські	Древляни-волиняни, тиверці, східні хорвати (Галичина), поляни переяславські

Таблиця 6. Краніологічні типи, виділені на основі черняхівських жіночих збірних серій

Ознаки	Мезокранні		
	Вузьколиці	Середня ширина обличчя	Широколиці або відносно широколиці
8 : 1. Черепний показчик	75,3—76,9	76,1	76,9—77,4
45. Ширина вилиць	121,9—122,6	124,1	125,9—126,3
75.1. Кут носових кісток	22,9—26,6	25,8	25—25,6
54 : 55. Носовий показчик	47,2—49,4	46,7	51,2—51,3
Групи	Молдова, Південнобузько-Тилігульське межиріччя, Лівобережжя, Нижнє Подніпров'я	Центральна Україна	Західна Україна, Буджак

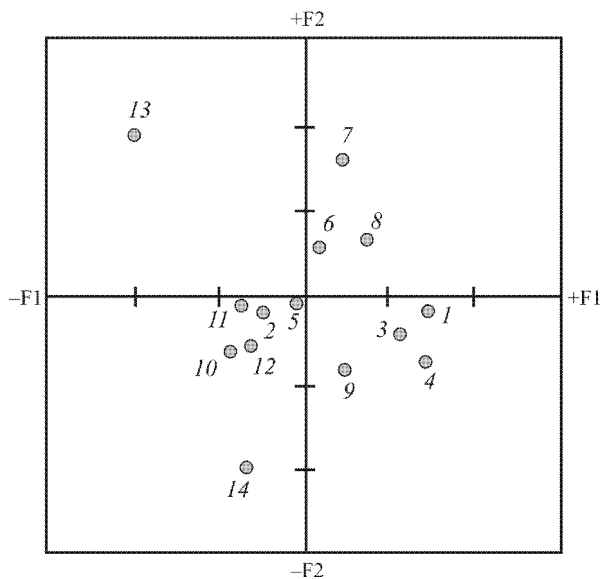

Рис. 1. Розподіл чоловічих серій черняхівської культури та східних слов'ян доби середньовіччя у просторі двох факторів: 1 — тиверці; 2 — збірна черняхівської культури Молдови; 3 — волиняни-древляни; 4 — східні хорвати (Галич); 5 — збірна черняхівської культури Лівобережжя; 6 — поляни чернігівські; 7 — поляни київські; 8 — поляни переяславські; 9 — сіверяни; 10 — збірна черняхівської культури Центральної України; 11 — збірна черняхівської культури Нижнього Придніпров'я; 12 — збірна черняхівської культури Буджака; 13 — збірна черняхівської культури Південного Бугу-Тилігулу; 14 — збірна черняхівської культури Західної України

полянки переяславські, чернігівські, словенки новгородські, частина кривичів, а з західних слов'ян — богемки та лужичанки.

Морфологічний комплекс із мезокранією, середньошироким обличчям із середньошироким носом характеризує черняхівське жіноче населення Центральної України (табл. 3). У добу середньовіччя близьке поєднання ознак зі східнослов'янськими групами мали поляни київські, із західнослов'янських — поморяни, поляни польські та частина словаків. Отже, для Центральної України на матеріалі жіночої вибірки теж можна говорити про певну біологічну спадкоємність між давньоруським та черняхівським населенням, хоча слід зауважити, що цей морфологічний комплекс не характерний для інших східнослов'янських груп, а дещо ближчий до західнослов'янських серій — помор'ян, полян польських. Можливо, це пов'язано з субстратним дослов'янським населенням, яке мало паралелі у вузьколицих балтських серіях. До того ж, використання ретроспективного методу в антропології потребує обережності. Досить близький комплекс, але з мезокранією на межі з доліхокранією, з тенденцією до вузьколицесті та вузьконосості мали жінки черняхівської культури Лівобережжя України (табл. 4). Цей комплекс не знаходить близьких аналогій серед

населення давньоруської доби східнослов'янських територій.

Таким чином, окремі, але далеко не всі морфологічні типи, наявні на могильниках черняхівської культури України, мають аналогії серед населення територій, які охоплювали слов'яномовні групи доби середньовіччя. Загальні характеристики жіночих серій черняхівок та населення доби Київської Русі залишаються найбільш незмінними хіба що для території Західної та частково Центральної України.

У I тис. н. е. — час досить значних міграцій — слов'янська колонізація охопила землі, до цього заселені іншими народами, певні переміщення проходили й у межах самого слов'янського масиву. Зважаючи на це, інколи морфологічно близькими виявляються територіально далекі групи, тому слід уважно розглядати можливі генетичні лінії, що ведуть від населення черняхівської культури до населення доби середньовіччя окремих територій.

Для точнішого з'ясування місця збірних серій черняхівців та середньовічних слов'ян ми скористалися методами багатовимірної статистики.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу нами було залучено 14 чоловічих серій. Черняхівську культуру репрезентують збірні групи черепів Західної та Центральної України, Молдови, збірні групи з Буджака, з Південного Бугу-Тилігульського межиріччя та Нижнього Подніпров'я (табл. 3, 4). При цьому було використано матеріали Г.Ф. Дебеца (Дебец 1948), М.С. Великанової (Великанова 1975), Т.С. Кондукторової (Кондукторова 1978), П.М. Покаса (Покас 2000), Т.О. Рудич (Рудич 1995; 1999; 2003а; 2003б; 2004). Давньоруську добу представлено збірними серіями сівер'ян (Алексеева 1973; Покас 1987), полян переяславських (Алексеева 1973), полян київських (Зиневиц 1967; Алексеева 1973; Орлов, Моця, Покас 1985; Покас 1988а; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988б), древлян-волинян (Дебец 1948; Рудич 2003с), Галицької Землі (Рудич 1998) та тиверців (Великанова 1975). Усі групи походять із територій поширення черняхівської культури або тяжіють до них.

Серії було проаналізовано методом факторного аналізу (далі — МГФ) (Дерябин 1982). Найвиразніше черняхівські та східнослов'янські групи диференціюють показники пропорцій обличчя та черепа. Серії порівнювалися за такими показниками: черепний, верхньолицевий, орбітний, носовий та ознаками: ширина лоба, висота черепа, кути горизонтального профілювання обличчя, кут носа.

Після факторизації кореляційної матриці було виділено два головних фактори, у яких власна маса більша за одиницю. Найбільші до-

датні навантаження після варімаксної ротації за 1-м фактором мають ширина лоба, носовий показчик, кути горизонтального профілювання обличчя, а найбільші від'ємні навантаження — верхньолицевий та орбітний показчики (40,4%). За 2-м фактором найбільші додатні навантаження несуть висота черепа, черепний показчик, а від'ємні — кут носа (21,5%).

За результатами аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями двох факторів. Серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторною вагою (рис. 1).

Давньоруський та черняхівський масиви розділяють передусім ознаки, що несуть навантаження на 1-й фактор. Східнослов'янські групи відрізняються від черняхівських ширшим за показником обличчям, слабше профільованим у горизонтальній площині, з нижчими орбітами, ширшими носом та лобом. Отже, характер відмінностей відрізняється від того, який слід було б очікувати у випадку генетичної спорідненості черняхівського та середньовічного населення. Теоретично можна було б припустити збільшення черепного показчика в слов'янських серіях як наслідок брахікефалізації, але у нашому випадку це не носить тотального характеру, а в окремих групах слов'ян черепний показчик навіть менший, ніж у черняхівців. З огляду на це можна говорити про значні зміни в складі населення, принаймні чоловічої його частини, у другій половині I тис. н. е. практично на всій території існування черняхівської культури.

Жінки. До міжгрупового аналізу було залучено 14 серій жіночих черепів. Черняхівську культуру представляли збірні серії різних територій: Західної, Центральної України (табл. 3), Лівобережжя, Буджака, П. Буго-Тилігульського межиріччя (табл. 4), Нижнього Придніпров'я (Кондукторова 1958), Молдови (Великанова 1975). Давньоруські жінки були представлені збірними групами полян київських (Зиневич 1967; Алексеєва 1973; Орлов, Моця, Покас 1985; Покас 1988а; Козак 2000), переяславських (Алексеєва 1973), чернігівських (Алексеєва 1973; Покас 1988в), сіверянських (Алексеєва 1973; Покас 1987), волинсько-древлянських (Дебец 1948; Рудич 2003с), тиверських (Великанова 1975) та хорватських (Галицьких) територій (Рудич 1998).

Найвиразніше розділив черняхівські та східнослов'янські жіночі серії аналіз, що проводився за черепним, лицевим, орбітним, носовим показчиками, висотою черепа, шириною лоба, кутами горизонтального профілювання обличчя, кутом носа. Після факторизації кореляційної матриці було виділено два головних фактори, у яких власна маса більша за 1.

Найбільші додатні навантаження на 1-й фактор несе кут носа, а найбільші від'ємні — череп-

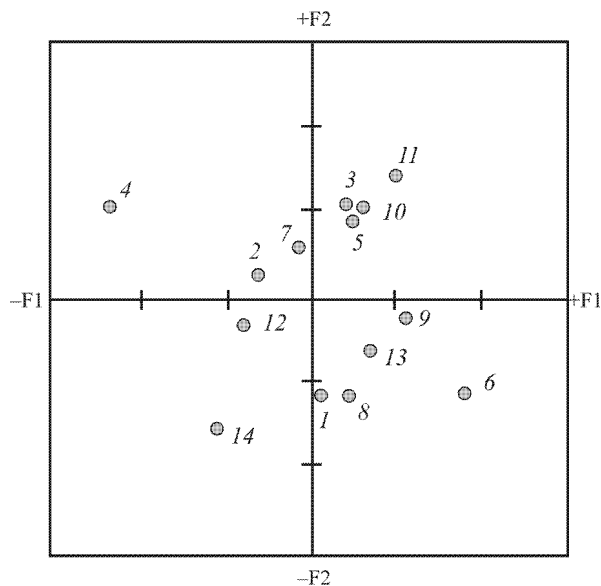

Рис. 2. Розподіл жіночих серій черняхівської культури та східних слов'ян доби середньовіччя у просторі двох факторів: 1 — збірна черняхівської культури Західної України; 2 — збірна черняхівської культури Молдови; 3 — збірна черняхівської культури Центральної України; 4 — східні хорвати (Галич); 5 — черняхівська культура Лівобережжя; 6 — поляни чернігівські; 7 — поляни київські; 8 — поляни переяславські; 9 — сіверяни; 10 — збірна черняхівської культури Південнобузько-Тилігульського межиріччя; 11 — збірна черняхівської культури Нижнього Подніпров'я; 12 — збірна черняхівської культури Буджака; 13 — тиверці; 14 — древляни-волиняни

ний показчик, ширина лоба, висота черепа, назомалярний кут. За 2-м фактором найбільші додатні навантаження несуть орбітний та лицевий показчики, а найбільші від'ємні — носовий показчик та зигмаксиллярний кут.

За результатами факторного аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями двох факторів. Серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторною масою (рис. 2). Масив черняхівських груп, до якого входять жінки Центральної України, Лівобережжя, нижнього Дніпра та Південнобузько-Тилігульського межиріччя, відходить до поля, що характеризується меншим черепним показчиком, нижчою черепною коробкою, вужчим обличчям, різкіше профільованим, із вищими орбітами та вужчим носом, що більше виступає. Жодна зі східнослов'янських серій до цього поля не потрапляє. Дещо інші пропорції виявляє збірна серія черняхівських жінок Західної України, що за пропорціями обличчя та черепа більше тяжіє до жіночих слов'янських груп. З серіями полян переяславських, сіверян та полян чернігівських вона потрапляє до факторного поля, що має такі характеристики: менший черепний показчик, нижча черепна коробка, ширше, але краще профільоване на назомалярному рівні та гірше на зигмаксиллярному рівні обличчя, нижчі орбіти,

ширший, але сильніше виступаючий ніс. Досить близькими черняхівкам західного регіону виявилися жінки волинсько-древлянських та тиверських територій, але черняхівки відрізняються меншим черепним показником, нижчою черепною коробкою, різкішим горизонтальним профілюванням на назомалярному рівні та різкішим виступанням носа. Найближчим за пропорціями черепа та обличчя до східнослов'янських широколицих та відносно широколицих груп виявилось жіноче населення Буджака. Ця збірна група разом із серіями древлян-волинян та тиверців потрапила до поля, що характеризується більшим черепним показником, вищими черепними коробками, нижчим обличчям, гірше профільованим у горизонтальній площині, з нижчими орбітами, ширшим, але менше виступаючим носом.

Отже, характер відмінностей черняхівських та слов'янських жіночих серій за лінійними розмірами та показниками в різних регіонах має різний характер, що зайвий раз доводить неможливість пояснення цих відмінностей виключно епохальною мінливістю. Максимально збігаються як за лінійними ознаками, кутами, так і за показниками пропорцій черепа, обличчя та його деталей із середньовічними слов'янськими групами збірні жіночих черепів черняхівської культури Західної України та Буджака. Цікаво, що черняхівки Західної України виявилися ближчими до слов'янських груп східніших територій — полянських та сіверянських, а жінки з Буджака — до середньовічного населення древлянсько-волинських територій. Отже, спостерігається певна спорідненість окремих слов'янських груп доби середньовіччя та черняхівської культури, але не на тих самих територіях, що може відбивати міграції, які мали місце у післячерняхівську добу. За результатами статистичного аналізу найвиразніше простежується генетична спорідненість між черняхівськими жіночими групами Західної України та Буджака із давньоруськими серіями.

Така ситуація змусила розширити коло залучених до міжгрупового аналізу серій слов'янськими групами сусідніх територій, а також серіями вельбарської культури Польщі. Зважаючи на відмінності в методиках різних авторів, ми звузили коло ознак, за якими порівнювалися популяції.

Чоловіки. До міжгрупового аналізу було залучено 24 чоловічі серії, що репрезентують збірні серії черняхівської культури різних регіонів вельбарської культури Польщі (Kozak-Zuchman 1996), слов'янських груп України та близьких територій, груп західних слов'ян (Алексеева 1973).

Через відсутність інформації про профілювання обличчя у серіях західних слов'ян, їх порівнювали за 10 лінійними ознаками, а в окре-

мих варіантах аналізу — з урахуванням показників.

Під час порівняння за лінійними ознаками чоловічі серії черняхівської і вельбарської культур та серії слов'ян було насамперед розділено за ознаками, що несуть навантаження за 1-м фактором: довжина черепної коробки, висота та ширина обличчя, ширина орбіт (додатні навантаження), а також висота орбіт (від'ємні навантаження). Збірні групи черняхівського та вельбарського кола відрізняються від слов'янських меншою довжиною черепної коробки, меншими розмірами обличчя, вужчими та вищими орбітами. За результатами кластеризації результатів факторного аналізу (ієрархічна процедура, метод Word, дистанція Евкліда) черняхівські групи Західної, Центральної та Лівобережної України, а також вельбарські серії Кашубії та групи Масломенч-Грудек потрапили до окремого кластера, в який входить одна слов'янська серія — помор'яни. Від інших слов'янських груп черняхівські серії суттєво відрізняються.

Утім найбільш чітко диференціює слов'янські та черняхівські серії варіант аналізу з використанням таких показників: лицевого, орбітного, носового, висоти черепа та ширини лоба. За результатами кластеризації результатів факторного аналізу саме за цими ознаками черняхівські збірні групи лісостепу, а також вельбарська серія з Кашубії потрапили до одного кластера, в який не входить жодна слов'янська серія.

Отже, розширення кола груп, залучених до міжгрупового аналізу, загальної ситуації не змінило. Збірні чоловічі серії черняхівської культури України суттєво відрізняються від слов'янських серій різних територій як за лінійними ознаками, так і показниками. Це дає змогу говорити про суттєві зміни антропологічного складу населення України у другій половині I тис. н. е., що особливо яскраво проявилось під час аналізу чоловічих груп.

Жінки. До аналізу було залучено 25 жіночих груп, що представляли збірні серії різних черняхівських територій, вельбарської культури (Kozak-Zuchman 1996), слов'ян із території України та сусідніх земель, західних слов'ян із території Польщі (Алексеева 1973). Серії порівнювалися за 10 лінійними ознаками за методом головних факторів.

Після факторизації кореляційної матриці було виділено 3 головних фактори, у яких власна маса більша за 1. За 1-м фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина обличчя, черепа, лоба і носа; за 2-м фактором — висота обличчя, носа та орбіт; за 3-м фактором — довжина та висота черепа, ширина орбіт. За результатами факторного аналізу всю сукупність було поділено за навантаженнями трьох факторів.

У жіночих серіях чіткої диференціації між черняхівками та жінками давньоруської доби не спостерігається.

За ознаками, що несуть навантаження за 1-м фактором, збірні черняхівської культури Центральної і Лівобережної України, Молдови, Нижнього Придніпров'я істотно відрізняються від жіночих серій волино-древлянських, тиверських, хорватських (Галицьких) територій та меншою мірою, полянських груп, вісян, дреговичів, тобто тих груп східних слов'янок, для яких характерні значні широтні розміри. Від більш вузьколицих слов'янських серій черняхівські серії відрізняються передусім більшою довжиною та висотою черепної коробки та вужчим носом (навантаження на 3-й фактор). До широколицих слов'янських форм морфологічно та статистично найближчими є черняхівки Буджака та групи Масломенч-Грудек (особливо до збірних древлянок-волинянок). Черняхівки Західної України тяжіють до широколицих східнослов'янських груп тиверських та хорватських територій, але найбільшу статистичну подібність виявляють до жіночих груп вісян та дреговичів. Досить близькими до них виявилися полянки київські та переяславські, поморянки.

Серії було проаналізовано й після заміни довжини та ширини черепа, ширини та висоти орбіт, ширини та висоти носа на показники. Після факторизації кореляційної матриці було виділено 2 головних фактори, у яких власна маса більша за 1. За 1-м фактором найбільші додатні навантаження несуть черепний та орбітний показники; за 2-м фактором найбільше додатне навантаження має лицевий показник, а від'ємне — носовий; за 3-м фактором найбільші від'ємні навантаження несуть висота черепа та ширина лоба.

Найбільше черняхівські та слов'янські групи диференціюють ознаки, що несуть навантаження за 2-м фактором (ширина обличчя та носа). Черняхівки мали вужчі обличчя та ніс. Особливо це стосується жінок Лівобережжя, Центральної України та нижнього Дніпра, а також груп вельбарської культури Мазовії-Підлясся та Словінсько-Дравської. До найширшого кола слов'янських груп відходить жіноча збірна черняхівської культури Західної України. З усіх черняхівських серій вона виявляє максимальну подібність із різними групами слов'янок.

Результати факторного аналізу було піддано кластеризації (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Word). Максимальну подібність до великого кола слов'янських серій (сіверян, радимичів, в'ятичів, дреговичів, полян переяславських, чернігівських та польських) виявила черняхівська збірна Західної України. Серія черняхівок Буджака та жінок масломенчської групи вельбарської культури Східної Польщі виявила подібність до

жінок Галицьких територій (східнохорватських) та древляно-волинських груп.

Отже, лише збірна жіноча серія черняхівської культури Західної України виявляє найбільшу подібність до груп слов'ян X—XIII ст., переважно східних і меншою мірою західних слов'ян. Подібність фіксується і за лінійними ознаками, і за показниками черепа, обличчя, деталей обличчя. Жіноча група з Буджака за пропорціями черепа та обличчя виявляє подібність до цілої низки слов'янських серій X—XIII ст.: древлян, тиверців, населення Галичини (а також до хорваток, моравок, словачок). Проте слід зауважити, що черняхівки Буджака дещо відхиляються в бік балтських серій — латгалів та жемайтів. З огляду на певну морфологічну подібність буджацької жіночої серії з групами вельбарської культури Польщі та групами зі Східної Прибалтики I—V ст. подібне відхилення в бік середньовічних балтських серій зрозуміле. Можливо, черняхівки Буджака генетично пов'язані з населенням культури Етулія, в якому деякі дослідники вбачають слов'ян. На жаль, населення останньої надавало перевагу обряду кремації, який не залишив матеріалу для краніологів.

Результати проведеного дослідження дають змогу стверджувати, що в слов'янських серіях різних територій доби середньовіччя найвиразніше простежуються генетичні лінії, що йдуть від жіночого населення черняхівської культури Західної України, Буджака та масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Швидше за все, західноукраїнські та східнопольські території у черняхівську добу були вихідними для морфологічних форм, що потім поширилися на значні території, які в епоху середньовіччя займали слов'яни. Певною мірою можна говорити про генетичний зв'язок між жіночим населенням черняхівської культури Центральної України та полянками київськими, хоча тут і фіксується приплив нового населення, але зберігаються антропологічні зв'язки з північно-західними серіями.

У цілому склад чоловічого населення у постчерняхівську добу суттєво змінився на всій території, яку раніше займала культура. Слід відзначити, що пропорції черепа, обличчя та його деталей східнослов'янських чоловічих серій давньоруської доби (у тому числі статевого диморфізму) близькі тим, що характеризують жіночі черняхівські серії Західної України, Буджака та масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Це також може свідчити на користь того, що перелічені західноукраїнські та східнопольські території у черняхівську добу були вихідними для морфологічних форм, що потім поширилися на значні території, які в епоху середньовіччя займали слов'яни.

- Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 329 с.
- Алексеева Т.И.* История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999а. — С. 10—29.
- Алексеева Т.И.* Этногенез и этническая история восточных славян. Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999б. — С. 307—315.
- Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1975. — 283 с.
- Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР // ТИЭ. — 1948. — Т. 4. — 392 с.
- Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. — К.: Наук. думка, 1967. — 239 с.
- Козак А.Д.* Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.
- Кондукторова Т.С.* Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры. — М., 1979а. — С. 163—204.
- Кондукторова Т.С.* Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области // Сов. антропология. — 1958. — № 2. — С. 69—79.
- Магомедов Б.В.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie—Skłodowskiej, 2001. — 290 с.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 30—62.
- Покас П.М.* До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 94—98.
- Покас П.М.* Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988а. — С. 136—138.
- Покас П.М.* Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1988б. — С. 118.
- Покас П.М.* Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М.: Старый Сад, 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.
- Рудич Т.О.* Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — Вип. 1. — С. 87—97.
- Рудич Т.О.* До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 64—75.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. — № 2. — 2002; № 1. — 2003а. — Полтава, 2003а. — С. 205—213.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003б. — № 4. — С. 19—32.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antika. — К., 2003с. — № 5/6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 388—397.
- Kozak-Zychman W.* Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyny z mlodszeo okresu rzymskiego. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. — 163 s.

Одержано 20.09.2006

Т.А. Рудич

**РОЛЬ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ
АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО СОСТАВА СЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ I — НАЧАЛА II тыс. н. э.**

Рассмотрен вопрос о возможной преемственности между черняховцами и населением древнерусского времени. Статья содержит сравнительный анализ антропологического состава населения черняховской культуры Украины и славянских групп X—XIII вв. Результаты исследования позволяют сделать заключение о том, что в постчерняховское время антропологический состав населения существенно изменился на всей территории Украины. Наиболее выразительно в славянских группах разных территорий эпохи Киевской Руси прослеживаются генетические линии, ведущие от женских сборных серий черняховской культуры Западной Украины и Буджака. Скорее всего, западно-украинские территории в черняховскую эпоху были исходными для морфологических форм, распространившихся затем на значительных территориях, которые в средневековье занимали славяне.

THE ROLE OF THE CHERNYAKHIVSKA CULTURE POPULATION IN FORMATION
OF ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF THE SLAVONIC POPULATION OF UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE 1st — THE BEGINNING OF THE 2nd MILLENNIA AD

The issue of possible succession of Chernyakhiv and Ancient Rus time population is viewed here. The article includes the comparative analysis of anthropological structure of the population of Chernyakhivska culture of Ukraine and the Slavonic groups of the 10th—13th cc. The results of the research allow concluding that in post-Chernyakhiv time anthropological structure of the population has changed substantially on whole the territory of Ukraine. The most realistic in Slavonic groups of various territories of Kyiv Rus epoch are the genealogical lines ascending from the combined series of Chernyakhivska culture of Western Ukraine and Budzhak.

Книжковий огляд

Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития // МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 3. — Симферополь, 2007 — 240 с.

Книгу присвячено основним тенденціям соціально-економічного розвитку Борисфена, Ольвії, Ніконія і Тіри протягом античної епохи. На широкому історичному тлі і за комплексного використання усіх доступних джерел піднято питання характеру землеволодіння, рівня розвитку ремесла, торгівлі і особливостей характеру економічного розвитку регіону. Цієї основі зроблено спробу моделювання динаміки соціальної структури населення і особливостей виробничих відносин протягом усього досліджуваного періоду.

Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. —

Krakow — Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. — 2006. — 121 с.

Робота є важливим внеском у вивчення проблем ранньозалізного періоду не лише Карпатського регіону, а й Центрально-Східної Європи. Дослідження поселень на великій площі, вперше проведені автором монографії, дали змогу визначити характер житлово-господарських комплексів, схарактеризувати основні напрями господарської діяльності куштановицького населення Закарпаття. Вихід цієї книги є найкращим вшануванням пам'яті вченого-археолога Івана Поповича.

Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Вып.2. — Симферополь, 2006. — 504 с.

Над роботою працював великий колектив авторів. У ній наведено основні результати дослідження різноманітних матеріалів із розкопок Західного теменосу в Ольвії Понтійській. Розглянуто топографію, стратиграфію, історіографію, структуру відкритих святилищ окремих божеств, а також будівельні рештки храмів, олтарів, священних огорож, пропілеї та інших споруд, зроблено графічну реконструкцію храму Аполлона Іетроса. Схарактеризовано різноманітні категорії знахідок: архітектурні кам'яні і теракотові деталі, епіграфічні пам'ятки і керамічні клейма, скульптуру і теракотові статуетки, монети і вагові гирі, керамічні, кам'яні, кістяні, скляні, металеві вироби і ливарні форми, остеологічні матеріали. Висвітлено основні етапи розвитку цієї сакральної зони в контексті історії Ольвії та у взаємозв'язку з новими даними стосовно культів вшановуваних тут божеств, проведено коротку порівняльну характеристику Східного і Західного теменосів.

Майко В.В. Средневековые некрополи Судакской долины. К.: Академперіодика, 2007. — 273 с.

Монографію присвячено некрополям середньовічної Сугдеї. На основі залучення неопублікованих архівних матеріалів і даних розкопок розглянуто історію вивчення міських некрополів VIII — XVI ст. Такий широкий хронологічний обсяг дав змогу прослідкувати особливості формування некрополів як складової середньовічної інфраструктури городища і розглянути особливості поховального обряду протягом усієї епохи існування середньовічного міста.

Котова Н.С. Ранний неолит степового Подніпров'я і Приазов'я. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 328 с.

Монографію присвячено дослідженню середньостогівської культури, населення якої мешкало у степовому межиріччі Дніпра і Дону в епоху раннього неоліту. На основі комплексного аналізу матеріалів поселень і поховань автор характеризує етапи розвитку культури, її генезу, пропонує реконструкцію господарської діяльності і соціальної структури ранньонеолітичного населення степу.

Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст. (історико-археологічні нариси). — Полтава, 2006. — 72 с.

У монографії висвітлено питання археології та історичної географії північно-східного регіону Дніпровського Лівобережжя у період між кінцем XVI — серединою — третьою чвертю XVII ст. Опубліковано описи і плани пізньосередньовічних фортець, виявлених під час роботи над створенням «Зводу пам'яток історії та культури».